

ÂŞIK ALI'NİN EDEBÎ MİRASI

Prof.Dr. Maarife HACIYEVA

Dr. Şahin KÖKTÜRK

Azerbaycan'ın Göyçe¹ mahalında dünyaya gelen Aşık Ali'nin edebî irsi (mirası) uzun müddet derlenmemiş ve yazıya geçirilmemiştir. Yaşadığı bölgede tanınan, hakkında halk hikâyesi ve rivayetler meydana gelen bu büyük halk şairinin şiirleri hafızalarda yaşayarak asırdan asıra, nesilden nesile geçmiş, unutulmaktan kurtulmuştur.

19. yüzyılda yaşayan Aşık Ali'nin adı, ilim adamlarının bazıları tarafından bilinmekle birlikte son yıllara kadar hakkında edinilen bilgi ve belgeler oldukça az idi. Onun edebî mirasının derlenmesemesesi 20. yüzyılın 60-70'li yıllarına tesadüf eder. Azerbaycan'da Sovyet döneminin 1969-1983 yılları arasında merkezi komite sekreteriler olarak çalışan ve şimdiki Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti devlet başkanı olan Haydar Aliyev, o zamana kadar Azerbaycan ilim, sanat ve kültürüne hizmeti geçen birçok ünlü şahsın ödül alması, doğum ve ölümyıllarının kutlanması hususunda çeşitli kararlar çıkarttı. Bunlardan biri de Aşık Ali'nin doğumunun 180. yılını anmak üzere eserlerinin derlenip yayınlanmasıydı.

Bundan sonra Aşık Ali hakkında ciddi araştırmalar başladı. Onun bilim alemine malum olmayan eserleri gün yüzüne çıktı.

Aşık Ali'nin eserlerini derlemeye çalışan ilk araştırmacı, şair Hüseyin Ariftir (1925-1992). H. Arif, aşık-şairin bıraktığı eserleri derlemek için Göyçe, Gazak, Karabağ, Borçalı bölgelerini gezmiş ve basın-yayın yoluyla da "Ben Ali'yi

Aryorum" başlıklı makale ve bildirilerle meseleyi halka duyurmuş, 1975'te derlediği 56 şiiri ve hakkındaki bilgileri bir kitap halinde yayınlamıştır.²

1978'de Azerbaycan aşıklarının şiirlerinden örneklerin bulunduğu "Sazım-Sözüm"³ adlı kitapta ise Aşık Ali'nin 21 yeni şiiri yer almıştır. Bu şiirleri aşığın akrabası olan Eli Ebul hesenoğlu derlemiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz malum kardan sonra 1981'de Azerbaycan'da Aşık Ali'nin dünyaya gelişinin 180. yılı kutlandı. Bu münasebetle, aşığın bütün şiirleri "Aşık Ali"⁴ adlı bir kitapta toplandı.

Bütün bu faaliyetlerden sonra Aşık Ali hakkında birçok makale ve incelemeler yayınlandı. Şiirleri bestelendi ve halka daha çok tanıtılmış oldu.

Son zamanlarda Aşık Ali'nin yalnız tecnislerinden oluşan 405 sayfalık bir kitap Eli Ebulhesenoğlu tarafından yayınlanmıştır.⁵

Baba adı Mirze, ana adı Fatma olan Aşık Ali (1801-1911), yaklaşık 110 yıl yaşamıştır. Yetiştirdiği yörenin Göyçe, doğduğu köyün ise Gızılveŋ olduğunu şiirlerinde şöyle anlatmaktadır:

Mahalım Göyçedir, kend'im⁶ Gızılveŋ veyə

Mahalım Göyçe'dir, Ali'dir adım

Zamanının şöhretli aşığı sayılan Allahverdi'nin (Ağ Aşık) çırağı olan Ali, kendisi de 15-20 aşık yetiştirmiştir. Bunlardan en meşhuru Göyçeli Aşık

Elesger'dir. Sevdiği "Besti" adlı bir kadınla evlenmiş ve ömrü boyunca sevgisine sadık kalmıştır. 95 yaşlarında iken gözleri kör olmuş, 110 yaşında vefat etmiş ve köyüne defnedilmiştir.

Günümüzde Aşık Gurban, Aşık Abbas Tufarganlı, Sarı Aşık, Aşık Elesger gibi söz ustaları ile birlikte anılan Aşık Alı kendisinin de dediği gibi halkına "katar katar söz" emanet etmiştir.

Aşık Alı, ne kazandın cihanda?

Senden kalan katar katar söz oldu.

Halk arasında "Şeyh Alı", "Tecnis Alı", "Tebib Alı", "Aşık Alı" adlarıyla tanınarak Azerbaycan şiirinin koşma, geraylı, divanı, muhammes, nasihatname, ustadname, şikayetname, gazel, tecnis, cıgalıtecnis, cıgalı dudakdeğmez tecnis gibi şekil ve türlerinde eserler vermiştir. Sanatkarane tecnislerinden dolayı halk arasında "Tecnis Alı" adıyla anılmıştır.

Tecnislerinden örnekler:

İltimas eyledim ulu Tanrı'mdan

Yoktu erim boldu derdim er de yaz.

Yazırsan ey Hâlik, namerdlere yaz!

Kim dedi ey Huda derdi merde yaz?

(Aşık burada derdinin çokluğundan dolayı yalvarmakta, Tanrıdandertlerine yardımcı olacak er=yiğit istemektedir. Ey Allah'ım derdi yazacaksan namertlere yaz, mertlere yazma demektedir.)

Kudret, meçhul derdi çekene derdi

Gamlar astanası çekene derdi

Nadan çekmez demi, çeke ne derdi

Derkedip demeden derdi mer deyaz

(Kudret (Allah) bilinmez dertleri çeken için derleyip topladı. Gamsarayı, gam çeken için bir kapıdır. Nadan (cahil); dem, keyif nedir bilmez ki, dert çektiğini de anlayabilsin. Derdi, tam olarak idrak etmeden, öyle hemen geçip gidecek bir şeydir sanma, derdi hafife alma.)

Alı geler, dergâhında açar san,

Fâil sensen, bağlayarsan, açarsan,

Bağlı kapılara ey Hak açarsan!

Görün asımanı, derdi, merd eyaz.

(Aşık Alı, Tecnisler, Bakü 1995, s. 85)

(Alı gelir, dergâhında ad-san kazanır.

Her işi eyleyen sensin, isterbağların, is-

terse de açarsın. Kapalı kapılara sen bir anahtarsın.

Mert, gökyüzünü, derdi görstün. (Bu mısradaki ayaz kelimesi "ayaz" anlamında alınırsa belki çok soğuk manasının yanı sıra açık bulutsuz gökyüzü olarak da düşünülebilir?!).

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere tecnis, söz ustahı gerektirmektedir. Aşık Alı tecnisin daha da zor olan şekillerinde örnekler vermiştir. Bir dudakdeğmez tecnis örneği:

Şehla eynin, siyah gaşın can alır

Gelende nâkesler daldala, keçsin

Çeker hesretini, el cana geler

Ne gerek gal etsin dal dala, keçsin

(Baygın göztün, kara kaşın can alıyor. Karakteriz insanlar geldiğinde arka arkaya (sana bakmadan) geçip gitsin. El (halk) senin hasretini çekmekten canından bezir. Bu sebeple ne gerek var arkadan arkayadedikodu etsin, gitsin.)

Cennet celâlıcan, canan sayığı

Çadrandı çiçeğin, yaralı yaylak

Nazeninler lale derdi naz etti

Aşık kaldı dertli, yaralı yaylak

(Aşık Alı, Bakü 1995, s.349)(Sevgili gibi sen de cennet güzelliğisin. Sevgilinin çarşafı gibi, çiçeğin de senin çarşafındır. Nazlı kızlar lale toplayıp naz etti. Aşık-dertli olarak kaldı ey yaralı yaylak!)

Dörtüklerin ikinci mısrasından sonra araya bir mani ilave edilen dudakdeğmez cıgalı tecnise örnek:

Geddah gahreylese derd-i ser artar

Sedâsından hasret kalar yara yar

Aşık sensen yara yar

Derd seddinin yar a yar

Tenha galan haraylar

Dâda yetiş, yar a yar

Hedyan erz eylese nâdan lisanı,

Sâdık kalar sene ahil yar ayar.

Derdikeş gâyesi derde sarıdı,

Eyirdi derdleri derde sarıdı.

Aşık derde sarıdı,

Derd esiri sarıdı.

Kasrın şaha layıkdı,

Neden rengi sarıdı.

*Cânânsız hâneler derd esaradı,
Ehl-i hallar yar derdine yarayar.*

*Kahrın sedâsına tersâlar ağlar,
Can naçar kalanda, ter salar ađlar.
Aşık ter salar, ağlar,
Yaylık ter salar, ađlar.
Haggına ar alana,
Desen, ters alar, ađlar.
Alı yaddan çare ters alar, ađlar,
Yar yaranda, sayalanar yara, yar.*

(Aşık Alı, Tecnisler, Baktü 1995, s.342)

Aşık Alı'nın divani, ustadname, gıflibend, deyişme tecnislerinde, hatta klasik şiir üslubunda yazdığı gazellerinde de aynı üstün sanatkârlığı görmek mümkündür. Gazel-tecnisine bir örnek:

*Mu'tidi, mutlak garfidi, aşıkam perverdigâra,
Medhim, şükranım ebedi, Errahman âyesine min.*

*Nâzil oldu Resûlüm, secde gıdı ehl-i İslâm,
Cümle süreler anası, Errahmâna, Yasin'e min.*

*Olmak istersen eđer, ehl-i rıdvânlar sâkirini,
Secde kil mâderine, er rahm anaya sine min.*

*Ab-ı nur-ı ilâhîdi, susuz puçdu dehr-i dünya,
Şirin, acı karışmayan, Errahmân âyesi nemin.*

*Ru-yi siyah asi bende, anlamaz anasırım,
Ab-i hâlis harâb eyler, er rahm man ay asi nemin.*

*Gelsin âlim, ulemalar, şerh eyleyim ahsen desin,
Görsün nice tercüm eyler, Errahmân âyesin emin.*

*Nâden hücet eyleme gel, Şih Alı bir mu'cizedir,
Mihriban Allah yaradı, Er rahm an aye sin emin.
(Aşık Alı Tecnisler Baktü 1995, s.107)*

Aşığın halk arasındaki bir lakabı "Şeyh Alı"dır. Eli Ebdülhesenoglu'nun yazdığına göre "Aşık Alı, Tebriz din adamlarının karşısında irticalden "Kur'an'dı", "Dinara Yandı", "Neş'elenmişem", "Mehammed Eli", "Bendelidi" gibi tecnislerini söylemiş, Allah'ın birsıra adlarının manalarını izah etmiş, Kur'an'ın birçok suresini Türkçe açıkla-

arak "Şeyh" lakabı almıştır". (Aşık Alı, Tecnisler s.5)

Bu şiirlerde Aşık Alı'nın İslam dini hakkındaki bilgilerinin aksettirdiğini müşahede ediyoruz.

*Adalet, ünsiyet aşular İslam,
Kim ikrâm eylese selâmat eyler.
Habib-i Allah'ın sen ol habibi,
Kec baksan şeriate selama teyler*

*Terh-i âyet, müselleşi terk eder
Anlamayan müselleşi, ter gider
Kemâlundan müselleş iter gider
Bel bağlasa geçen sala, mat eyler*

*Gözler Alı, bakan o atdı, matdım,
Rakibe hadengi men atdım, atdım,
Yol aldım ukbaya, men addım addım
Sanrı gün hıfz eyler sal ama teyler*

(Kelimeler: teylemek: koşturmak, koşmaya mecbur etmek; kec bakmak: kö-tügözle bakmak; müselles: ata, ana, evlat üçlüsü; ter: taze, genç; itmek: kaybolmak; sal: ırmak veya denizde taşıma maksadıyla kullanılan vasıta; hadeng: ok; addım addım: adım adım; ukba: ahiret; sanrı gün: sayılı gün mat eylemek: mat etmek, şaşırma)

Aşık Alı diğer aşıklar gibi şehirler, ülkeler gezmiş, saz çalıp şiir söylemiştir. Zamanının büyük söz üstadları Aşık Elesger ve Dondarlı Aşık Hümmet'le deyişmesi, seyahatleri, Osmanlı gezileri bir hikaye olarak meclislerde anlatılmaktadır. Aşık, Türkiye'de gezdiği yerlere şiirler koşmuş "Halis Türk Oğluyam, Türk Al'yam" diye Türk olduğunu büyük iftiharla dile getirmiştir. Türkiye'de olduğu yıllarda "Türk Emirem Men", "Merd Anadolu", "Bakir Diyarım", "Türk Al'yam Men", "Zemane Türkü", "Ata Türk", "Dili Mizan Eylemişem" gibi şiirleriyle kendisini "Aşık dünyasında Türk Emirem Men" diye takdim etmektedir:

Türklüğü ile iftihar ettiği bir "Türk Al'yam Men" şiiri şöyledir:

*Halk olandan fitne bilmez ecdadım,
Şerm şerh etme ki, Türk al'yam men.
Tur dağında güşt tutaram turunan,
Kimseye ram olmaz Tur kâliyam men.*

*Yetişmez, hey su ver yetişmeze min,
Min gamlıyam, mene yetiş meze min.
Min il növres galar, yetişmez emin,
Tur'un zirvesinde tur kâliyam men.*

*Aslan doğdu, şirler emdi analar,
Gözel erden özü kimi an alar.
Rakib göre başı üstün an alar,
Halis Türk oğluyam, Türk Alı'yam
men.*

(Aşık Alı, Tecnisler Bakı 1995, s.69)
(Kelimeler: şerm: utanma, haya; al: fitne, hile; güşt tutmak: güreşmek, kuşak tutuşmak; ram olmamak: bağlanmak, esir olmamak; kâl: bir cinsyak öküzü; il: yıl; növres: fidan, genç; tur kâli: Turdağın zirvesinde olgunlaşmayan meyve; doğdu: doğurdu; şir: aslan; an: 1) güzellik, huy, 2) hemen o anda)

Halk arasında "Tebib Alı", Dede Alı" gibi lakaplarla anılan aşık, şiiirlerinde Çöl-oba kederini kendi kederi olarak aktettirir. "Dağlar", "Yaylag" adlı şiiirlerinde vatan toprağı övülür; toprağın, yurdunyabancı nefeslerden korunması öpnlana alınarak, vatan yolunda kılınçkuşanmak tavsiye edilir. "Yad êzle" adlı tecnisinde, Ermenilerin Göyçe toprağına yerleştirilmesine şöyle itiraz eder:

Babam gelmelere "gelme" demişti.

Hansı nadan dedi, yurda yad ele

Göyçe menden

Keçirem göy çemenden

Oldu gavur yuvası

Üzüler Göyçe menden

Yahşılığın tersi yamanlık olar

Bağrın, başın paralaya, ya dele.

Zenen deyer atıp gitti er meni,

O makamda kimse saymaz er meni.

Göyçe kurdu

Ne gurdu, Göyçe kurdu

Kurdun mekanı olmaz

*Sevemmez Göyçe, kurdu
Getirme bu yurda, zalım, Ermeni,
Yahşı olar getir, ilan ya dele.*

*Kurda kuzu gerek, bilemmez kurt un,
Habibin olmadı, ziyafet kurduş;
Göyçeliyem,
Ellerde göy çeliyem.
Milli'den gelip Alı,
O deyer Göyçeliyem.*

*Seg olmaz, kuyruğun kesesen kurdun
Şerik-diyar bir gün geçer yad Çzle.*

(Tecnisler, 319)

(Kelimeler: gelme: 1) dışarıdan gelen insanlar 2) "gelme!" (git); yadele: yabancıyı elekten ele; zenen: kadın; er: 1) koca, 2) yiğit; omakamda: o takdirde; ilan: yılan; dele: sincap; çelik: baston; şerik-diyar: ortağı olan diyar)

Halkın arasında olup onun geleneklerine saygı gösteren aşığın, kadın ve güzellik hakkında kendince ölçüsti vardır. Aşık Alı'nın güzel'inin kemali, cemalini tamamlamalı ve hatta kemali cemalinden üstün olmalıdır:

Şadnak gördüm sonu vaydı

Ömür gördüm, kışı yaydı

Güzel gördüm hüsnü zaydı

Gördüm mah camal birisin¹

(Aşık Alı, Bakı 1982, s.17)

(Kelimeler: şadnak: şen, neşeli; yay: yaz mevsimi; zay: ziyan olmuş; birisin: birisini)

Burada "güzel gördüm, hüsnü zaydı" ifadesi insana garip gelmekte, bu ifadede tezat var gibi görünmektedir. Çünkü güzelliğın ilkşarta hüsnü'dür. Öyle ise "hüsnü zay güzel" ne demektir? Aşığa görebu, manevî noksanlıktır. İlk bakışta güzel görünen kişi, manevizenginlikten yoksun ise, onun güzelliğı Aşık Alı'ya göre zayı olmuş demektir. Hatta güzel, melak-sima olsa bile, kemal sahibi olmalıdır:

Göster mah cemâlin ey huri-nisbet!

Bakım şehla gözlerine, dolanım.

Din, danış bir kelme, melake-ismet

Uyum şirin sözlerine, dolanım

(Aşık Alı, Bakü 1982, s.17)(Kelimeler: huri-nisbet: huriye benzer; din, danış: söyle, konuş; uyum: uyayım)

Aşık Alı'nın adı geçtiğinde, ömrünün kâmil çağında yazdığı "Ne Kaldı" adlı şiiri ilk akla gelenlerdendir. Bu şiiriyle dünya malına düşkün olanlara, zenginlik için ömrünü harcayanlara ders vermek istemiştir:

Geşt eyledim, bu dünyayı dolandım
Elliye geçirdim, yüze ne kaldı?!
Ayak gitdi, el getirdi, diş yedi,
Bakmaktan savayı göze ne kaldı.

Nehlet gelsin pis arvadın pîrine
Cehd eyler ki, erin sala derine.
Yeten söger mazaratın gîşruna,
İrehmet yahşıya, pise ne kaldı?!

Bilmek olmaz Takdir yazan yazını,
(yazıyı)

Biri ilmin arar, biri nazını
Bilmirem ömrümün çoğu-azını,
Doksana yetmişem, yüze ne kaldı?

Ölüm hakdı, çıkmak olmaz emirden
İpek tora halka salma demirden
Aydır, gündür, gelip keçir ömürden,
Telesirik, gören, yaza ne kaldı?

Hayana bakıram hava mahşuşdu,
Gezdiğim oylaklar yadıma düşdü.
Bir gün eşidersen, Alı da göçdü
Sındı telli sazi, tezene kaldı.

(Kelimeler: geşt eylemek: gezmek; nehlet: lanet; er: koca; erin saladerine: kocasını derde düşüre; yeten söger mazaratın gîşruna: Gelenherkes muzur insanların mezarına söger; yahşı-pis: iyi-kötü, tor:aşlında ağ demektir. Ancak burada ince narin ipek kumaş; halka salmak: halka takmak; telesirik: acele ediyoruz; yaz: ilkbahar; hayana: hangitarafa; mahşuş: karışık; oylak: yaylak, av yerleri vb.; yadıma düşdü: aklıma geldi; sındı: kırıldı; tezene: mızrap.)

Yazılı ve sözlü edebiyatta meşhur olan "dedim-dedi" tarzı, Aşık Alı'nın şiirlerinde özel bir şekilde ifade edilmiştir:

Dedim: gözbebeğim, gitme, barışak,
-Çetin kalbim sana yan alı, git git.
Hiç olmasa geçen gündən danışak,
-Koydun meni eli kınalı, git git.

Dedim: Bu kısmetten, haktan yazıdı,
-Çoğaltma derdimi, derdim azıdı?!
Deđim: Mene karşı belki nazıdı!
Dedi: El üzmuşem, binalı, git git!

Dedim: Merhametsiz, hiç insafın var?
Dedi: Sen eyledin, olsun sene ar.
Dedim: Sensiz boğur meni ah u zar,
Dedi: Ölmelisen, sen Alı, git git.

(Aşık Alı, Bakü 1982, s.61)

Sanat dünyasına değerli inciler bahşeden Aşık Alı, Azerbaycan Türklerinin 19. yüzyıldaki görkemli aşık-şairlerinden biridir.1930'larda meşhur folklor araştırmacıları Hümmet Elizade ve SalmanMümtaz onun hakkında çok az bilgiye sahip idiler. Fakat bugün Aşık Alı tam manasıyla bilim adamlarına malumdur. Onun şairane mirasının araştırılıp gün ışığına çıkarılması bir hakikati ortaya koymaktadır: Sanat incileri, yazısız, kayıtsız, belgesiz bile halkın hafızasında yaşayabilmektedir. Bunları kaybolma tehlikesinden koruyup yaşatan halk ise, kadirbilendir, şiir sanatı sarrafıdır.

NOTLAR

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı.

1.Azerbaycan hanlarından Revangulu Han'ın kurduğu İrevan şehri ve etrafındaki topraklar uzun müddet Revan hanlığına bağlı kalmış ve ahalisinin çoğunu Azeri Türkleri teşkil etmiştir. Göyçe adı verilen türenin nüfusu ise tamamen Azeri Türklerinden müteşekkildi. Sovyet dönemi yıllarında (1920-1990) bu yöre hediye.kabilinden Ermenistan topraklarına dahil edildi. 1988'de ise burada yaşayan yaklaşık 150.000 Azeri göçe mecbur edildi.

2.Aşık Alı (Derleyen ve önsözü yazan: Hüseyin Arif), Bakü 1976.

3.Sazım-Sözüm, Bakü 1978.

4.Aşık Alı (Toplayanlar: Eli Emirov, Şamil Eşgerov, Mürsel Hekimov)Bakü 1982.

5. Aşık Alı, Tecnisler, Bakü 1995.

6. kendim: köyüm